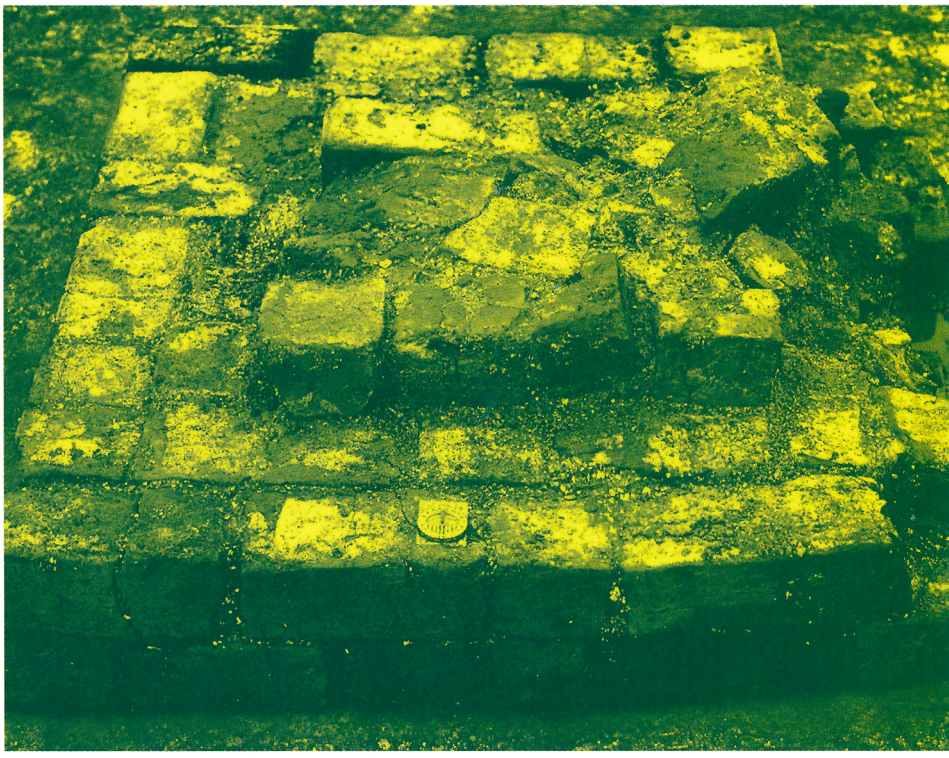
PALEO-AKTUEEL

ARCHEOLOGIE IN 1998

10

RuG

Auteursrechten voorbehouden
Copyright 1999, Groninger Instituut voor Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen
Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, R*u*G
Omslag: een stiep van baksteen van de verdwenen kerk van Houwingeham (pp. 58-63)
Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen
mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien
Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90-367-1167-3

PALEO-AKTUEEL

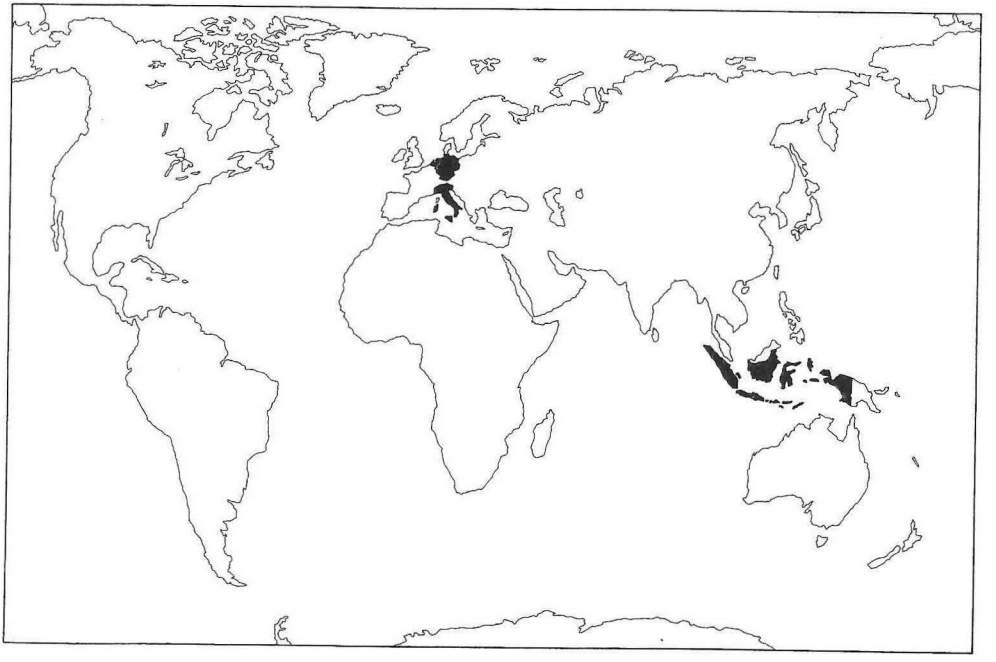
10

redactie
Mette Bierma
Otto H. Harsema
Engelien Rondaan-Veger

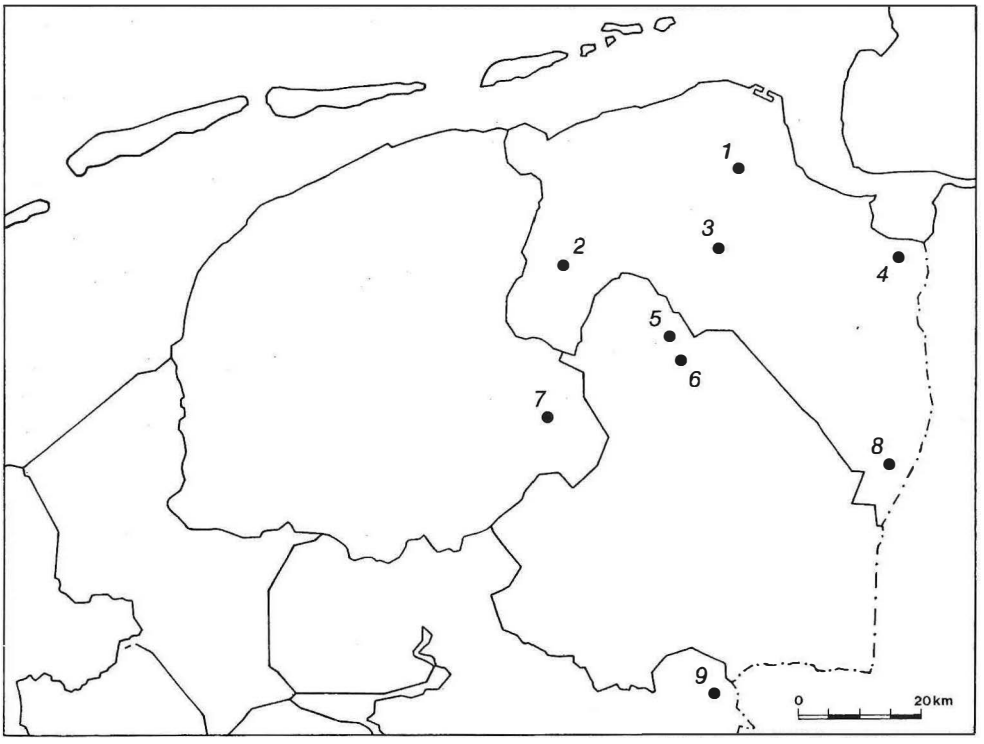
Groninger Instituut voor Archeologie

Groningen, 1999

In deze aflevering: Griekenland, Indonesië, Italië, Nederland.

In deze aflevering uit Noord-Nederland: 1. Tolweg-Zuid/Kinkhorsterweg; 2. Oldekerk; 3. Driebond; 4. Houwingeham; 5. Yde; 6. Tinaarlo; 7. Jardinga; 8. Laude; 9. Gramsbergen.

INHOUD

G.-J. BARTSTRA & J.M. PASVEER9
Het kolenterrein van Podo (Indonesië) 9

L. JOHANSEN & D. STAPERT
Meesters en leerlingen in het bewerken van vuursteen; de *refitting*-analyse van Gramsbergen (Ov.) uit het Laat-Ahrensburgien 13

W. PRUMMEL, M.J.L.Th. NIEKUS & A.L. VAN GIJN
Een laatmesolithische jacht- en slachtplaats aan de Tjonger bij Jardinga (Fr.) 16

A.L. BRINDLEY & A.D. NEVES ESPINHA
Vroeg TRB-aardewerk uit hunebed D6a bij Tinaarlo (Dr.) 21

P.A.J. ATTEMA & P.M. VAN LEUSEN
Kern en periferie in het RPC-project (1); de Doganella di Ninfa-survey in de Pontijnse regio (Midden-Italië) 25

P.M. VAN LEUSEN & P.A.J. ATTEMA
Kern en periferie in het RPC-project (2); de Fogliano-survey in de Pontijnse regio (Midden-Italië) 31

P.B. KOOI & H.A. GROENENDIJK
Grafheuvels cum Laude (Gr.) 36

O.H. HARSEMA
Een vroeg technisch monument in Noord-Duitsland: 'de offersteen' van Plumbohm, Nedersaksen 41

W. PRUMMEL, C.G. KOOPSTRA , A.J. NIJBOER & P.B. KOOI
Een beenbewerker en een smid, bewoners van de wierde Tolweg-Zuid/Kinkhorsterweg (Gr.) 48

P.B. KOOI
De Oldekerk (Gr.) 54

T. VAN DEN BERGH, H.A. GROENENDIJK & J. MOLEMA
Houwingeham (Gr.) na vijf eeuwen weer op de kaart 58

A.AERTS-BIJMA, J.N. LANTING & H. VAN DER PLICHT
Een verrassende wending; gecremeerd been blijkt wel ^{14}C-dateerbaar! 64

H.T. WATERBOLK
De mens in het Preboreale, Boreale en Atlantische bos 68

J.M. GRIMM, M. BANNINK, N. GROEN-LUBBERS, T.C.A. DE HAAS et al.
Menselijke activiteit rond Boekema's veentje bij Yde (Dr.) tijdens de prehistorie 74

F. VREDE
Archeobotanisch onderzoek in Driebond, gemeente Groningen (Gr.) 76

S. BOTTEMA
De snelheid van klimop 81

H.T. WATERBOLK
De archeologie in Groningen voor 50 jaar. Enkele herinneringen aan Albert Meijer 85

GRAFHEUVELS CUM LAUDE (GR.)

P.B. Kooi en H.A. Groenendijk

Laudermarke, een begrip in de Nederlandse archeologie

Achter het idyllische Westerwoldse esdorp Laude bevond zich nog aan het begin van de 20e eeuw een uitgestrekt heideveld, de Laudermarke. De grote ontginningen in de jaren '20 en '30 vormden deze heide om tot percelen akkerland, die in de jaren '70 werden herverkaveld tot wat het nu is: een uitgestrekt landbouwareaal met grote, goed ingerichte kavels. Het huidige beeld van de Laudermarke wordt bepaald door ontginningsboerderijen en daaromheen veel land dat er netjes gladgestreken bijligt. Alle oude reliëf is er weggepoetst. Slechts luchtfoto's geven nog inzicht in de oorspronkelijke verschillen in bodemgesteldheid, in laag en hoog, vochtig en droog. De Laudermarke moet in ongerepte staat behoorlijk geaccidenteerd zijn geweest.

In 1922 en 1932 was A.E. van Giffen daar regelmatig te vinden, toen de Doezeberg werd afgegraven. Hij was bezig met een *magnum opus*, de vrijlegging van het uitgestrekte urnenveld dat aanvankelijk onder de naam Wessingtange, later onder de naam Laudermarke, de historie in zou gaan. Hoewel het in feite een reddingsoperatie betrof, kreeg het grafveld van de Laudermarke destijds zeer veel belangstelling, niet in de laatste plaats vanuit de vakwereld, vanwege het brede scala aan aangetroffen graftypen. Alle fasen van de urnenveldenperiode (1100-500 v.Chr.) zijn er vertegenwoordigd, ook de jongste fase die gekenmerkt wordt door brandheuvels zonder urn. De plaatselijke bevolking zou aan de opgraving lang een herinnering bewaren vanwege de ongekende grootschaligheid van het opgraafbedrijf en de massale inzet van werkvolk dat bij de ontginningen betrokken was. En in de privé-sfeer verhuisde er nog wel eens een urn van de opgraving naar een Westerwoldse huiskamer om vervolgens op de schoorsteenmantel een tweede leven te beginnen. 'Laudermarke' werd regionaal, nationaal en zelfs internationaal een begrip.

Onbekende grafheuvels

Medio jaren '80 meldde de secretaris van de Natuurwetenschappelijke Commissie, A. Haartsen, dat hij op luchtfoto's van Westerwolde nabij de rijksgrens een Celtic field had ontwaard. Haartsen had gelijk en vestigde daarmee de aandacht op een plek die ongeveer 800 m verwijderd ligt van de voormalige Doezeberg. Celtic fields moeten grote delen van de Laudermarke hebben bedekt, zo weten we uit verscheidene studies. Aan het landoppervlak was in de jaren '80 evenwel niets meer te zien; zestig jaren agrarisch gebruik had de sporen van het Celtic field uitgewist.

De locatie won aan betekenis tijdens een gesprek met A. Metzler, archeoloog bij het Niedersächsisches Landesamt für Denkmalpflege te Hannover, die ook luchtfoto's van de grensstreek had zitten bekijken. Metzler attendeerde op een zwerm lichte stipjes naast het genoemde Celtic field. In 1996 volgde een gerichte verkenning met een *Cessna*. Zo'n 20 stippen op regelmatige onderlinge afstand met doorsneden van krap 10 m zagen er van bovenaf onmiskenbaar als grafheuvels uit. Met de handboor werd de situatie in het veld verkend en dat leverde nog een verrassing op: de lichte vlekken stelden niet alleen heuvels voor; ze waren, heel uitzonderlijk, deels nog met hoogveen bedekt. Het grafveld ligt op een lage zandrug aan de oever van een voormalige zijtak van de Eems (fig. 1).

Slechts de heuvelkruinen zijn aangeploegd. Dat betekent dat men hier tijdens de ontginningen vóór de Tweede Wereldoorlog de grond niet op de schop heeft gezet, zoals bij de Doezeberg. Het kan niet anders of men heeft het oude zandoppervlak, bedekt met een veenlaag, destijds bezand in

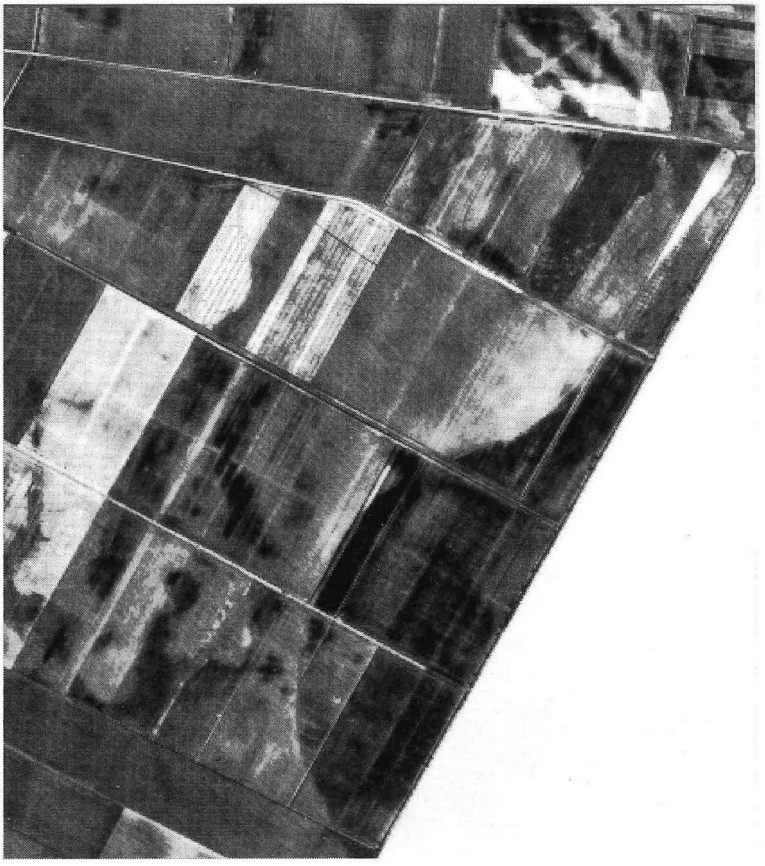

Fig. 1. Pal tegen de rijksgrens is op deze luchtfoto uit 1989 een fossiele zijtak van de Eems zichtbaar. Aan de oever ligt een Celtic field (raatvormig patroon) en de hier beschreven grafheuvels (zwerm stippen ten noorden daarvan). Foto-atlas Groningen (ROBAS/Topografische Dienst).

plaats van ontzand. In Van Giffens tijd zullen de heuvels nog geheel door veen aan het oog onttrokken zijn geweest. Dat is aannemelijker dan dat ze over het hoofd zijn gezien.

Een bijzonder gaaf grafmonument

In 1998 deden ROB en GIA samen veldonderzoek aan één van de heuvels. Het betrof een exemplaar waarvan de top al is verploegd, andere heuvels daarentegen lijken nog maar net onder veen vandaan te komen. De onderzochte heuvel had oorspronkelijk een hoogte van nog geen meter en een doorsnede van 12 m. Wat nog restte was van een uitzonderlijk goede kwaliteit. In een paar dagen tijd gaf een lange proefsleuf tot in het centrum van de heuvel voldoende inzicht in de aard en kwaliteit van het grafmonument en zijn omgeving (fig. 2). De heuvel bevindt zich aan de rand van het grafveld. De plaggen waaruit het heuvellichaam is opgebouwd, tekenden zich zo scherp af alsof ze daar nog maar kort geleden zijn neergevleid. Ze zijn gestoken in een terrein waarin zich al een flinke podsol had ontwikkeld. De volgorde van handelingen is duidelijk. Eerst heeft men een brandstapel opgetast. Een laag houtskool met daarop fragmenten gecalcineerd bot vormden de stille getuigen van een crematie die daar voltrokken is. Vervolgens bouwde men het heuvellichaam op uit zorgvuldig dakpansgewijs gesta- pelde plaggen. Een randstructuur in de vorm van een greppel ontbrak, terwijl de bodem aan de voet van de heuvel wel over een breedte van 90 cm en zo'n 15 cm diep was verrommeld. In dit gedeelte was geen sprake van een doorgespit oud oppervlak maar bestond de grond uit donkergrijs, humeus zand, alsof een greppel geleidelijk was opgevuld. In de meeste opgravingen worden randgreppels slechts als podsol-

reactie teruggevonden. Hier ontbrak iedere podsolreactie. Dat is interessant, want op een eventuele randstructuur is scherp gelet. De spoedige veenbedekking zal de erosie van de heuvel en uitloging van de bodem namelijk hebben beperkt en dus mochten we uitgaan van een weinig vervaagd beeld. Dat klopte ook, maar het verbaast enigszins dat een eventuele greppel al zo snel dicht raakte.

De afdekking met veenmosveen van de heuvel en het omringende gebied is als een buitenkansje te beschouwen. Hiermee is letterlijk een situatie gefixeerd die wel eens tot de laatste prehistorische graflegging in Westerwolde gerekend zou kunnen worden. De bevolking van Westerwolde trok namelijk aan het einde van de prehistorie geheel weg, vermoedelijk in de richting van de Eems. Westerwolde zou pas in de Merovingische tijd opnieuw worden gekoloniseerd. Het gebied van onderzoek, de Wessingtange, vormde de laatste land- brug door het zich uitbreidende veen naar het oosten.

Het laboratoriumonderzoek

Met financiële steun van het Gebroeders Hesse-Fonds, een stichting die de bevordering van cultu-

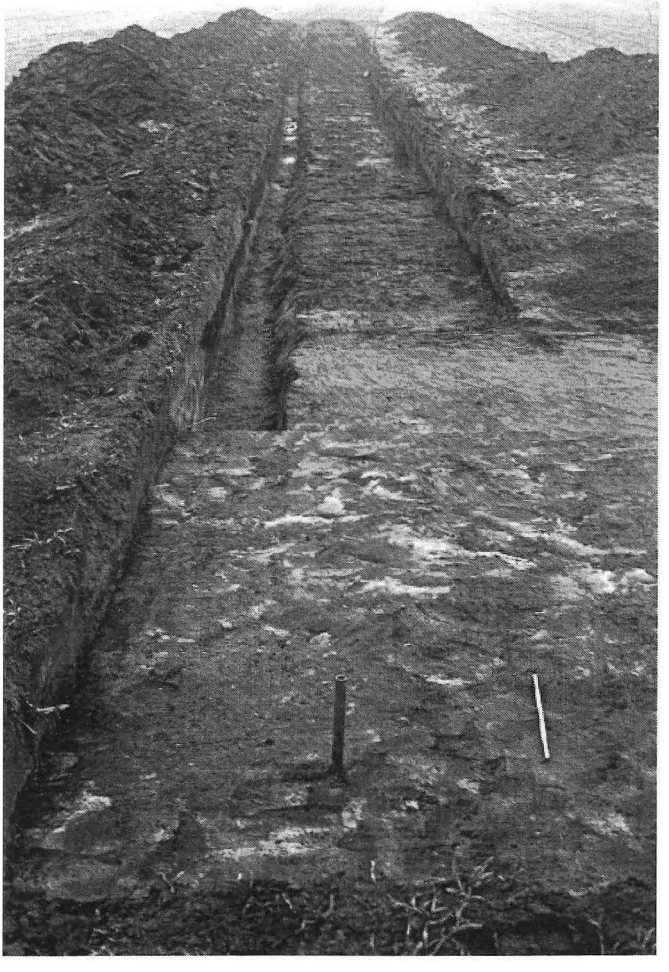

Fig. 2. De grafheuvel komt in zicht, zodra de bouwvoor is verwijderd. Op de voorgrond zijn de afzonderlijke plaggen goed te zien.

rele belangen in de gemeente Vlagtwedde nastreeft en de serie *De geschiedenis van Westerwolde* het licht deed zien, kon het laboratoriumonderzoek naar deze interessante vondst vlot ter hand worden genomen. De stuifmeelanalyse van de plaggen in de grafheuvel, van het oude oppervlak en van de latere veenbedekking had plaats in een studentenpracticum van het GIA onder leiding van S. Bottema. De analyse van de resten van de brandstapel verzorgde J.N. Bottema-MacGillavry. De crematieresten zijn onderzocht door A.G.F.M. Cuijpers (ROB, Amersfoort). Radiokoolstofdateringen van het graf en de afdekkende veenlaag zijn uitgevoerd door het CIO van de RuG (H. van der Plicht en H.J. Streurman) in overleg met J.N. Lanting (GIA). Een jaar na de opgraving ligt er nu een complete analyse op de plank.

Het stuifmeelonderzoek en de analyse van de brandstapelresten leveren, naast gegevens over het milieu, enkele interessante gegevens over de manier van cremeren. Het monster voor de stuifmeelanalyse is afkomstig van het oud oppervlak onder de heuvel. Het levert voor de geoefende onderzoeker een momentopname van de vegetatie op die plaats en van de omgeving toen de heuvel werd opgeworpen. De zandrug was ten tijde van het gebruik als grafveld een open gebied, dat begroeid was met heide. Bomen waren er in de naaste omgeving niet te vinden, met uitzondering van elzen en een enkele hazelaar in het aangrenzende rivierdal. De geringe hoeveelheden stuifmeel van eik, berk, beuk en den in het monster zijn door de wind van ver aangevoerd en deze bomen speelden in het landschap rond de grafheuvelgroep geen rol. In verhouding met dit beeld is het verrassend dat de brandstapel uit eikenhout heeft bestaan, omdat uit het voorgaande blijkt dat dit hout van ver moet zijn aangevoerd. Men had wellicht uit traditionele en rituele gewoonten een voorkeur voor eikenhout boven het gebruik van elzen- en hazelaarshout. Uit de vervorming van de houtvaten is af te leiden, dat de verbrandingstemperatuur is opgelopen tot 800 à 900 °C.

Naast de houtskool van eik werd een hoeveelheid verkoolde heidetakjes uit de brandstapel verzameld. De herkomst daarvan kan op verschillende manieren worden verklaard, afhankelijk van de wijze waarop de crematie is uitgevoerd. In de eerste plaats is het mogelijk dat de dode in het heideveld is gelegd en onder een brandstapel is gecremeerd. Die methode heeft het voordeel dat er een soort ovenwerking ontstaat. Een andere mogelijkheid is, dat de dode op een bed van heide bovenop de brandstapel is gelegd. In het tweede geval wordt de wervelkolom meer verpulverd dan in het eerste. De hoeveelheid verzamelde crematieresten is te gering om daarover een uitspraak te kunnen doen. Die beperking geldt helaas ook voor de mogelijkheid om het geslacht en de leeftijd bij overlijden te bepalen. Een datering van de heuvel zou niet alleen van belang zijn voor de bepaling van de ouderdom, maar eveneens het einde van de prehistorische bewoning in Westerwolde markeren. Naast een ^{14}C-bepaling van de verzamelde houtskool konden ook de botresten op die manier worden gedateerd. Uit de resultaten van beide uitkomsten, die goed met elkaar overeenstemmen, is, met inachtneming van de noodzakelijke correctie, af te leiden dat de heuvel tussen 400 en 200 v.Chr. is opgeworpen (houtskool: GrN-24681 = 2290±30 BP, crematie: GrA-13375 = 2220±40 BP).

Grafheuvels cum Laude

Een bijzonder ensemble van grafheuvels, een Celtic field en een verlande rivierarm is ons door toeval overgeleverd in Westerwolde, het gebied dat altijd veel archeologisch nieuws opleverde maar dat in de loop van de 20e eeuw ook danig is aangetast. Des te verheugender is het te weten dat dit ensemble in de Laudermarke nog gaaf te noemen is, ook al zullen bepaalde onderdelen, zoals het Celtic field, door de ploeg zijn beschadigd. De testsleuf van 1998 gaf inzicht in de uitzonderlijke conditie waarin het grafveld verkeert. Van de nabijgelegen rivieroever weten we nog hoegenaamd niets maar de verlande bedding en oever bevatten ongetwijfeld veel gegevens over de materiële en misschien ook wel de spirituele cultuur van de prehistorische bewoners van de Laudermarke. De ervaring heeft geleerd dat de opvulling van de fossiele beekdalen in Westerwolde boordevol gegevens zit over het verloop van het beekregime en de ontwikkeling van het omringende landschap.

Meer testsleuven moeten volgen om de kennis van het ensemble te vergroten teneinde het behoud en beheer van dit belangrijke bodemarchief te regelen. Dat moet kunnen in combinatie met het huidige landgebruik, dat wil zeggen hand in hand met de landbouw. 'Grafheuvels cum Laude' geldt niet alleen voor de ontdekking en de mooie onderzoeksresultaten, maar ook voor het toekomstige beheer.

Summary

In 1998, one of a newly discovered group of burial mounds in the Westerwolde area (province of Groningen) was partly excavated, together with its immediate surroundings. The burial mound proved to be a Brandhügel, *erected between 400 and 200 BC.*

Soon after its erection, the area must have been abandoned, a process accelerated by rapid peat growth resulting in the Bourtanger Moor. By the 5th century AD the raised bog had covered the barrows. This peat blanket, still present, enables us to investigate not only this funerary monument but also an adjacent Celtic field and human activities on the banks of the nearby brook, a fossil branch of the Ems river. Our immediate aim is to develop instruments to preserve the ensemble for future research.

Literatuur

Brongers, J.A., 1976. *Air photography and Celtic field research in the Netherlands* (= Nederlandse Oudheden 6). Amersfoort.

Giffen, A.E. van, 1935. Het grafveld in de Laudermarke. *Verslag Museum van Oudheden te Groningen*, pp 47-86.

Groenendijk, H.A. & H.T. Waterbolk, 1998. *De geschiedenis van Westerwolde*,7: *Urnen en essen.* Groningen.

Kooi, P.B., 1979. *Pre-Roman urnfields in the North of the Netherlands*. Groningen.